

4. АВТОРСЬКІ ПРОГРАМИ ТА ПРОЄКТИ

УДК 373.3.016:1

DOI: [https://doi.org/10.63437/3083-6425-2026-2\(101\)-12](https://doi.org/10.63437/3083-6425-2026-2(101)-12)

Демченко Олена,

кандидатка педагогічних наук,
старша наукова співробітниця відділу проєктування розвитку обдарованості,
Інститут обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

Demchenko Olena,

PhD in Pedagogical Sciences,
Senior Researcher at the Department of Giftedness Development Design,
Institute of the Gifted Child of the NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

 <https://orcid.org/0000-0001-5975-4470>

Шатковська Маргарита,

учитель початкових класів,
Барський лицей № 2
Барської міської ради Вінницької області,
м. Бар, Україна

Shatkovska Marharyta,

Primary School Teacher,
Bar Lyceum No. 2 of the Bar City Council of Vinnytsia Region,
Bar, Ukraine

 <https://orcid.org/0009-0003-6743-5156>

МЕТОДИКА ТА ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ВПРАВ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ НА УРОКАХ КУРСУ «Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ»

Анотація.

У статті акцентовано на важливості розвитку критичного мислення молодших школярів як одного з завдань початкової освіти загалом, а також інтегрованого курсу «Я досліджую світ» зокрема. Обґрунтовано значення проведення в початковій школі філософських діалогів для становлення активної та критично мислячої особистості. Показано, що систематичне використання філософських вправ серед сприятиме розвитку рефлексії, емпатії, культури спілкування та моральних суджень учнів. Висвітлено методичні засади та вимоги до проведення філософських вправ (за методикою Г. Хельског). Представлено практичний досвід упровадження філософських вправ у початковій школі на уроках курсу «Я досліджую світ». Наведено приклади вправ, спрямованих на активне засвоєння учнями знань, формування здатності ставити запитання, аргументувати власну позицію та розуміти погляди інших.

Ключові слова: початкова школа; курс «Я досліджую світ»; філософський діалог; філософські вправи; суперечливі запитання; критичне мислення; рефлексія.

METHODOLOGY AND EXPERIENCE OF CONDUCTING PHILOSOPHICAL EXERCISES IN PRIMARY SCHOOL IN LESSONS WITHIN THE COURSE “I EXPLORE THE WORLD”

Summary.

The article examines the methodology of organizing and conducting philosophical exercises in primary school within the integrated course “I Explore the World”. The study substantiates the relevance of philosophical dialogue as an effective tool for developing critical, creative, and reflective thinking in younger learners. Psychological and pedagogical prerequisites for implementing philosophical exercises are analyzed with consideration of the age characteristics of first- and second-grade students. The key requirements for organizing philosophical dialogue are defined, including alignment with curriculum objectives, adherence to a clear procedural algorithm, a facilitative teacher position, equality of participants, and mandatory reflective completion. The paper presents a generalized lesson structure integrating stages of individual reflection, group interaction, and collective discussion. It is argued that systematic use of philosophical exercises fosters students' ability to justify their opinions, listen to others, analyze diverse perspectives, and become aware of their own thinking processes. The practical significance of the research lies in the development of a structured lesson model and methodological guidelines for primary school teachers.

Keywords: elementary school; philosophical dialogue; philosophical exercises; course “I explore the world”; critical thinking; reflection.

Постановка проблеми. Упродовж останнє десятиріччя у контексті впровадження концепції «Нова українська школа» (НУШ) вітчизняна освіта, зокрема й початкова, спрямовується на розвиток мислення, емоційного інтелекту та ціннісних орієнтацій дитини. Засвоєння різнобічних знань про навколишній світ, які швидко старіють і постійно оновлюються, уже не є головним пріоритетом освіти у світі загалом і в Україні зокрема. З огляду на це, в навчальному процесі нова інформація має використовуватися переважно як засіб становлення активної та критично мислячої, конкурентоспроможної особистості, яка житиме і працюватиме вже у середині, і навіть наприкінці ХХІ століття.

Для реалізації такої мети необхідні відповідні сучасні педагогічні інструменти, що сприятимуть розвитку в молодших школярів діалогічної культури, формуванню навичок аргументованого міркування та власної позиції, здатності ставити запитання і міркувати, поважати думку інших.

Таким чином, на рівні теорії відбувається розроблення інноваційних технологій і методик, а на рівні практики – їх апробація та впровадження в навчання та виховання учнів. До таких прогресивних освітніх моделей належить «Філософський діалог», який є потужним засобом розвитку ключових компетентностей та «м'яких навичок» ХХІ століття, до яких належить і критичне мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея філософування не є новою в освіті, вона бере свій початок в античній філософії, розроблялася в наступні періоди в класичній педагогічній думці та залишається актуальною і зараз у світовому освітньому просторі. Важливість використання філософії для дітей в

освітньому процесі активно обстоювали зарубіжні (М. Ліпман та ін.) [1] і вітчизняні (В. Сухомлинський та ін.) [2] педагоги ХХ століття. Нині цей філософсько-педагогічний напрям продовжують досліджувати провідні вчені Національної академії педагогічних наук України (М. Гальченко, В. Кремень, В. Ільїн, З. Скринник та ін.) [3; 4].

Підхід “Dialogos Way” («Педагогіка філософського діалогу») представлено в останні десятиліття в працях норвезької науковиці Г. Хельског (G. Helskog) [5; 6]. У цьому контексті дослідниця на науково-методичному рівні розробила систему філософських вправ і безпосередньо впроваджує їх у роботі з дітьми та дорослими для розвитку мудрості (phronesis), критичного мислення та демократичної культури в освітньому середовищі.

Окреслення нерозв'язаних проблем. Попри зростання інтересу до філософії для дітей і значний розвивально-виховний потенціал філософських діалогів, питання їх системного впровадження в початковій школі потребує подальшого методичного осмислення та практичної апробації на уроках під час вивчення різних навчальних предметів.

Метою статті є представлення методичних особливостей використання філософських вправ для розвитку критичного мислення учнів з урахуванням завдань початкової освіти, вікових особливостей молодших школярів та узагальнення практичного досвіду їх проведення на уроках курсу «Я досліджую світ».

Виклад основного матеріалу. У контексті розроблення науково-дослідної теми «Методичні засади впровадження освітніх моделей спеціалізованої освіти наукового спрямування в закладах загальної середньої та позашкільної

освіти» (2023–2025 рр.) у відділі проектування розвитку обдарованості Інституту обдарованої дитини НАПН України серед інших напрямів роботи було проведено два онлайн-курси, під час яких було налагоджено партнерську взаємодію науковців і педагогів-практиків [7; 8]. Результатом співпраці стала апробація освітньої моделі «Філософський діалог», зокрема проведення філософських вправ на уроках у початковій школі під час вивчення інтегрованого курсу «Я у світі», оцінювання їхньої ефективності для розвитку критичного мислення учнів.

У педагогічному контексті «Філософський діалог» є освітньою моделлю / педагогічною технологією, альтернативою традиційного навчання, під час організації якого знання переважно передаються у готовому вигляді («вчитель → учень»). На відміну від цього, він передбачає інтерактивну комунікацію, в якій інформаційна функція вчителя змінюється, а його завдання полягає у фасилітуванні, створенні безпечного середовища для стимулювання відкритого мислення у пошуку нових знань.

У філософському діалозі мають бути активно залучені всі його учасники на різних рівнях взаємодії («вчитель → учень», «учень → учитель», «колектив → учень», «учень → учень», «мікрогрупа → учень» тощо). Це створює умови для активного отримання наукових знань, обговорення фундаментальних питань життя та моралі тощо. Під час філософських діалогів знання формуються через спільне мислення, постановку суперечливих запитань, продукування гіпотез, висловлення різних думок і рефлексію.

Узагальнення науково-методичних засад проведення філософських вправ, представлених у працях Г. Хельског [5; 6], дало змогу визначити їх *розвивально-виховний потенціал* у навчанні молодших школярів:

- стимулювання учнів до активного отримання нових знань, постановки запитань, аналізу інформації, висловлення власної думки, аргументування відповідей, формулювання обґрунтованих висновків;

- розвиток у школярів умінь вести конструктивний діалог, слухати і чути один одного, поважати «іншість», розглядати альтернативні точки зору, враховувати інтереси різних сторін і шукати спільні рішення, коригувати позиції на основі взаємного розуміння;

- сприяння виробленню рефлексії щодо своєї активності, знань, досвіду, цінностей і моральних виборів, розвитку здатності до самоаналізу, розмірковування над власними та чужими думками.

Для ефективного впровадження освітньої моделі «Філософський діалог» як системи з

9-ти вправ вважаємо за доцільне обґрунтувати *дидактичні вимоги*, дотримання яких у практичній діяльності забезпечить їхній розвивальний потенціал і реалізацію завдань початкової освіти.

Відповідність віковим психолого-педагогічним особливостям молодших школярів. Кожну вправу потрібно добирати з урахуванням когнітивних, мовленнєвих і соціально-емоційних особливостей дітей молодшого шкільного віку. Для цього необхідно організовувати філософський діалог як систему вправ поступово, починаючи з найпростіших, далі ускладнюючи їх – від конкретно-образного осмислення до елементарного абстрагування та узагальнення. Суперечливі запитання, які є основою проведення філософського діалогу, мають бути зрозумілими для учнів, чітко сформульованими, лаконічними та пов'язаними з їхнім життєвим досвідом. Водночас вони мають містити пізнавальну суперечність, стимулювати особистість до роздумів, дискусії, аналізу та глибшого осмислення фактів, понять, законів, подій тощо.

Методична кореляція з метою, змістом навчального предмета. Для досягнення стійкого розвивально-виховного результату потрібно систематично проводити різні види філософських вправ на всіх етапах навчального процесу. З іншого боку, варто раціонально шукати місце кожної філософської вправи на уроці чи занятті, органічно та виважено інтегрувати їх у структуру відповідно до дидактичної мети та очікуваних результатів навчання.

Реалізація фасилітаційної позиції вчителя. Проведення філософських вправ потребує переорієнтації традиційної ролі вчителя з «транслятора знань», який директивно нав'язує, на його думку, єдино правильне / офіційно прийняте знання, на позицію фасилітатора навчально-пізнавальної взаємодії. Педагог має стати організатором діалогу, створення безпечного простору довіри, спілкування та відкриття нових знань.

Обов'язковість рефлексивного етапу. У структурі кожної філософської вправи має бути рефлексивне завершення як етап усвідомлення змісту, процесу мисленнєвої діяльності та набутого досвіду, аналізу сформульованих ідей, способів аргументації, труднощів і нових смислів. Рефлексія має спрямовуватися не лише на оцінювання результату проведеного діалогу, а також на осмислення індивідуального досвіду пізнання. Систематичне стимулювання та організація рефлексивної діяльності сприятимуть розвитку в молодших школярів здатності структурувати отримані знання та співвідносити їх з власним досвідом, розвитку метакогнітивних умінь, навичок аналізу власних суджень,

формуванню індивідуальної позиції. Рефлексію варто проводити як в усній, так і в письмовій формі.

Забезпечення рівноправності учасників діалогу та поваги до кожної позиції. Під час проведення філософських вправ педагог-фасилітатор має забезпечити партнерську суб'єкт-суб'єктну взаємодію, рівність усіх учасників діалогу. Це передбачає толерантне ставлення до кожної висловленої думки, прийняття будь-якої гіпотези та судження, які мають бути уважно вислухані та коректно обговорені. Водночас учні поступово навчаються не лише висловлювати власну думку, а й обґрунтовувати її, розуміючи, що її переконливість залежить від правильності аргументів.

Дотримання структури філософських вправ. Результативність проведення кожної з дев'яти вправ значною мірою забезпечується чіткою структурною організацією. Дотримання алгоритму сприятиме формуванню впорядкованості мислення та навичок конструктивного ведення діалогу. Узагальнення методичного опису кожної вправи, представленого в працях І. Хельског [5; 6], показує, що в загальному вигляді філософський діалог передбачає: актуалізацію суб'єктного досвіду учнів, постановку / формулювання суперечливого / філософського запитання, організацію його діалогічного / полілогічного обговорення, узагальнення висловлених позицій і формулювання висновків, рефлексивне осмислення.

Аналіз навчальної програми інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (1–2 класи) [9] показав, що використання філософських вправ за методикою І. Хельског [5; 6] на уроках у початковій школі сприятиме формуванню критично мислячої, активної та самостійної особистості загалом і розв'язанню таких завдань курсу:

- формуванню цілісного образу світу як системи взаємозв'язків між явищами природи, людиною та суспільством;
- розвитку дослідницьких умінь, логічного мислення, критичного оцінювання;
- виробленню здатності вирішувати практичні задачі через різні види діяльності.

Це зумовлено методичними особливостями інтегрованого курсу «Я досліджую світ» [9], а саме:

- *змістом*, який об'єднує сім освітніх галузей: природничу, мовно-літературну, математичну, технологічну, соціальну та здоров'язбережувальну, громадянську та історичну, інформатичну;
- *орієнтацією на діяльність*, акцентуванням не на запам'ятовуванні, а на дослідженні: спостереженні, експериментуванні;
- *спрямованістю на розвиток «soft skills»*, серед яких вагомими є емоційний інтелект,

критичне мислення та вміння працювати в команді тощо.

Філософські вправи були апробовані в початковій школі на уроках курсу «Я досліджую світ» (2 клас) у досвіді роботи Барського ліцею № 2 Барської міської ради Вінницької області протягом 2025 року. Наведемо приклади.

Вправа В «Відображення досвіду» В 1 «Інтерпретація та переформулювання»

Тема. Шкільні правила: для чого вони потрібні?

Послідовність проведення вправи

Спочатку учні працювали в малих групах (5–7 хв), читали декілька разів (1–3) створений і запропонований учителем текст «*Наші спільні правила*»:

У школі ми маємо дотримуватися правил, щоб усім було комфортно та безпечно. Ходи коридорами повільно, щоб не зіштовхнутися з іншими й не впасти. Піднімай руку, якщо хочеш щось сказати, щоб не перебивати вчителя та не заважати іншим учням. Поважай чужу власність і не бери речі без дозволу – це ознака вихованості. Якщо бачиш, що комусь потрібна допомога, запропонуй її, адже школа – це наша спільна родина.

Далі була організована індивідуальна робота, під час якої учні по черзі осмислювали текст, вибирали в ньому одне речення (ключову тезу), найважливіше, на їхню думку. Далі вони переробляли обрану тезу та формулювали на основі неї філософське / евристичне запитання.

Під час наступної роботи в малих групах учні по черзі зачитували обрану ключову тезу та відповідно сформульоване філософське запитання іншим членам мікрогрупи. Потім кожна мікрогрупа спільно обговорювала запитання всіх учасників, співставляла їх, шукала аналогічні тощо. Шляхом голосування в кожній групі було обрано одне філософське питання (*табл. 1*).

Після цього в ході фронтальної роботи представники кожної групи зачитували попередньо обране філософське запитання, кожне з яких було записано на дошці. Після порівняння й аналізу вже через загальне голосування було обрано одне запитання, яке далі обговорювалося спільно, зокрема: «*Чи потрібно допомагати тому, хто про це не просить?*».

Далі учні знову працювали в малих групах, шукали відповіді на це філософське запитання, які представили потім знову всьому класу. Після дискусії була обрана найбільш повна та розгорнута відповідь.

Таблиця 1

Ключові тези та філософські питання (текст «Наші спільні правила»)

Ключова теза	Філософські питання
Завжди ходи повільно коридорами, щоб не зіштовхнутися з іншими.	– Що важливіше: поспіх чи безпека? – Що може статися, якщо ти біжиш, але ні з ким не зіштовхнувся? – Якщо ти поспішаєш, чи можна порушити правило?
Піднімай руку, якщо хочеш щось сказати, щоб не перебивати вчителя.	– Чому не можна просто крикнути, якщо знаєш відповідь? – Чи завжди потрібно піднімати руку, навіть якщо ти один у класі?
Поважай чужу власність і не бери речі без дозволу.	– Чи можна взяти олівець у друга без дозволу, якщо він відвернувся? – Якщо ти зламав чужу річ, чи це прояв неповаги?
Якщо бачиш, що комусь потрібна допомога, запропонуй її.	– Чи потрібно допомагати тому, хто про це не просить? – Що робити, якщо твоя допомога може зашкодити?

Завершенням вправи стала рефлексивна бесіда.

Вправа D «Критерії та погляди»

Вправа D1 «Що таке справедливість?»

Тема. Справедливість у школі та іграх. Як бути чесним?

Для проведення вправи було використано ситуації про справедливість / несправедливість, які діти запропонували з власного досвіду¹ (імена змінені):

Ситуація 1. Про гру. Ми грали в м'яч на перерві. Коли Андрій промахнувся, він швидко сказав: «Ні, це не мій хід! Я не винен!» – і почав грати далі. Усі засмутилися, бо знали, що він сказав неправду, але продовжили гру. Це несправедливо.

Ситуація 2. Про винагороду. Наталка й Оленка змагалися, хто швидше збере конструктор. Наталка виграла. Учителька дала їй велику цукерку, а Оленці – маленьку. Оленка вважає це несправедливим, адже вона теж старалася й майже виграла, але її зусилля не оцінили.

Ситуація 3. Про покарання. Я посварився з другом Сергієм, бо він без дозволу взяв мою ручку й зламав її. Я розізлився та штовхнув його. Це побачила лише його мама й сказала: «Ти не маєш права штовхати інших!» Вона не запитала, чому я так зробив. Мені здається, це несправедливо.

Послідовність проведення вправи подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Послідовність проведення вправи D1 «Що таке справедливість?» під час вивчення теми «Справедливість у школі та іграх. Як бути чесним?»

Етап	Зміст роботи
Аналіз ситуацій (7–10 хв)	Робота в парах/групах: визначення несправедливості та критеріїв справедливості
Узагальнення критеріїв (7–10 хв)	Фронтальне обговорення подібностей і відмінностей
Особистий приклад (5 хв)	Учні наводять приклад із власного досвіду
Дискусія (7–10 хв)	Формулювання спільного визначення справедливості
Візуалізація (10–15 хв)	Створення малюнка, колажу або мініплакату
Рефлексія (5 хв)	Обговорення значення критеріїв

Висновки. Відбувається поступове упровадження філософських вправ у початковій школі, що корелюється із завданнями сучасної освіти, яка серед іншого спрямована на активне пізнання навколишнього світу, розвиток низки «м'яких навичок», зокрема критичного мислення, рефлексії, емоційного інтелекту та ціннісних ставлень молодших школярів. «Філософський діалог» на сьогодні є цілісною педагогічною технологією, використання якого на уроках і в позакласній роботі сприятиме розв'язанню актуальних завдань.

«Філософський діалог» як система з 9-ти вправ має великий розвивально-виховний потенціал, є засобом розвитку рефлексивного та критичного мислення, сприяє активному залученню учнів до процесу пізнання, формуванню здатності ставити

запитання, аргументувати власну позицію та поважати думку інших. Під час участі у філософських діалогах учні осмислюють наукові поняття, аналізують життєві ситуації власний досвід, вирішують моральні дилеми тощо.

Особливо сприятливим для проведення філософських вправ є інтегрований курс «Я досліджую світ», який поєднує соціальний, етичний і пізнавальний зміст. Системне використання філософських вправ на уроках потребує дотримання низки дидактичних вимог, що створить умови для розв'язання його ключових завдань початкової освіти. Вони мають бути підготовлені та проведені відповідно до чіткої структури й алгоритму, з урахуванням вікових особливостей дітей, фасилітаційної позиції вчителя, принципів рівноправності та обов'язкової рефлексії.

102 ¹ З метою дотримання етичних норм наукового дослідження та забезпечення конфіденційності, імена учасників у наведених прикладах було змінено.

Досвід проведення філософських вправ під час вивчення курсу «Я досліджую світ» підтвердив їхню ефективність і перспективність наступного використання в початковій школі з метою розвитку критичного мислення, формування дослідницьких умінь і ключових компетентностей молодших школярів. Водночас подальших наукових розвідок потребує питання подальшої

популяризації освітньої моделі «Філософський діалог» серед учителів-практиків та їхньої підготовки до реалізації фасилітаційної позиції, формування методичної готовності до організації філософського діалогу, а також створення навчально-методичного забезпечення для системного впровадження цієї освітньої моделі в практику початкової школи.

Використані літературні джерела

1. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? *Постметодика*. 2005. № 2. С. 33–41.
2. Сухомлинський В. О. Я розповім вам про казку... *Філософія для дітей. Збірка творів*. Укладач О. Сухомлинська. Київ: Видавничий дім «Школа», 2016. 575 с.
3. Гальченко М. С., Ільїн В. В., Скринник З. Е. Чого не знає ніхто, окрім філософів. Я розповім тобі... навч. посіб. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. 299 с.
4. Кремень В. Г., Гальченко М. С., Ільїн В. В. Філософія як засіб розвитку дитини: обдарованість, знання, творчість: навч. посіб. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. 110 с.
5. Helskog G. H. *Philosophising the Dialogos Way toward Wisdom in Education. Between Critical Thinking and Spiritual Contemplation*. London: Routledge Publishing Ltd, 2019. 272 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351033985>.
6. Helskog G. H. *Philosophising towards Wisdom as nurturing the Tree of Life in us. HASER International journal of Philosophical Practice*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.12795/HASER/2021.I12.05>.
7. Ковальова О. А., Дубініна О. В., Кочарян А. Б., Демченко О. П. Впровадження моделей наукової освіти в українську школу та позашкілья: метод. рек. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2025. 142 с. DOI: <https://doi.org/10.63437/978-617-7734-59-7-2025-142>.
8. Ковальова О. А., Кочарян А. Б., Дубініна О. В., Бурлаєнко Т. І., Демченко О. П. Моделі наукової освіти для забезпечення відновлення та модернізації України. *Методичний посібник*. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2024. 169 с. DOI: <https://doi.org/10.63437/978-617-7734-57-3>.
9. Шиян Р. Б. Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти. Інтегрований курс «Я досліджую світ» для 1–2 класів. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2022. 53 с.

REFERENCES

1. Lipman, M. (2005). Krytychne myslennya: chym vono mozhe buty? [Critical thinking: What can it be?]. *Postmetodyka – Postmethodics*, 2, 33–41. [in Ukrainian].
2. Sukhomlynskyi, V. O. (2016). Ya rozpovim vam pro kazku... *Filosofia dlia ditei. Zbirka tvoriv* [I will tell you a fairy tale... Philosophy for children. Collection of works]. (O. Sukhomlynska, Comp.). Kyiv, 575 p. [in Ukrainian].
3. Halchenko, M. S., Iliin, V. V., & Skrynnyk, Z. E. (2024). Choho ne znaie nikhto, okrim filosofiv. Ya rozpovim tobi... [What no one knows except philosophers. I will tell you...]. Kyiv, 299 p. [in Ukrainian].
4. Kremen, V. H., Halchenko, M. S., & Iliin, V. V. (2023). *Filosofia yak zasib rozvytku dytyny: obdarovanist, znannia, tvorchist* [Philosophy as a means of child development: Giftedness, knowledge, creativity]. Kyiv, 110 p. [in Ukrainian].
5. Helskog, G. H. (2019). *Philosophising the Dialogos Way toward Wisdom in Education. Between Critical Thinking and Spiritual Contemplation*. London, 272 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351033985>.
6. Helskog, G. H. (2021). *Philosophising towards Wisdom as nurturing the Tree of Life in us. HASER International journal of Philosophical Practice*. DOI: <https://doi.org/10.12795/HASER/2021.I12.05>.
7. Kovalova, O. A., Dubinina, O. V., Kocharian, A. B., & Demchenko, O. P. (2025). *Vprovadzhennia modelei naukovoї osvity v ukrainsku shkolu ta pozashkillia* [Implementation of science education models in Ukrainian schools and out-of-school education]. Kyiv, 142 p. DOI: <https://doi.org/10.63437/978-617-7734-59-7-2025-142>. [in Ukrainian].
8. Kovalova, O. A., Kocharian, A. B., Dubinina, O. V., Burlaienko, T. I., & Demchenko, O. P. (2024). *Modeli naukovoї osvity dlia zabezpechennia vidnovlennia ta modernizatsii Ukrainy* [Models of science education to ensure the recovery and modernization of Ukraine]. Kyiv, 169 p. DOI: <https://doi.org/10.63437/978-617-7734-57-3>. [in Ukrainian].
9. Shyian, R. B. (2022). *Typova osvitnia prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Intehrovanyi kurs «Ya doslidzhuui svit» dlia 1–2 klasiv* [Typical educational program for general secondary education institutions. Integrated course «I explore the world» for grades 1–2]. Kyiv, 53 p. [in Ukrainian].

Прийнято 19 березня 2026 року.

Затверджено 20 квітня 2026 року.

Опубліковано 31 травня 2026 року.

Матеріал ліцензується на умовах міжнародної ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).